

Лариса Нагорна

ПОЛІТИЧНА ЛІНГВІСТИКА: СТАН І СТАТУС

У одній з останніх праць І.Ф. Кураса виразно простежується нова постановка питання про співвідношення політики і мови і у цьому контексті – про усвідомлення суспільних наслідків тієї чи іншої мовної стратегії держави. Мовну атмосферу в суспільстві, доводив він, визначають не стільки культурна вага кожної з використовуваних мов, скільки контекст соціального буття і міра втручання політичних сил. На неї активно впливають, крім суто політичних, три групи соціальних факторів: ті, які відбивають історичні реалії, ті, які відображають сучасні спрямування країни і ті, які детермінуються чинниками загальносвітового розвитку¹. Ясно, наскільки складним є політико-мовний контекст у тих країнах, чий розвиток був деформований тривалим перебуванням у складі чужорідних державних організмів і пов'язаними із цим асиміляційними і акультураційними процесами.

Не можна не бачити і того, наскільки ускладнили сучасний загальносвітовий етнокультурний контекст спрощені підходи до аналізу феномена полікультурності і сприйняття етнічності крізь призму групової суб'єктності. Сумний досвід СРСР та інших поліетнічних держав, які впроваджували у соціальну практику гіпертрофоване одержавлення етнічності, нічого не навчив прихильників протекціоністських афірмативних заходів (які іменуються також “позитивною дискримінацією”). Вразливість інтеграційних стратегій, які використовують як функціональну основу механізми компенсації за ознакою етнічності, вже відчули на своєму досвіді не лише американці, але й французи. Природа відчуження, що будується на етнічному фундаменті, важковловлювана, досить часто ірраціональна. Але одна закономірність виразно простежується: постійне педалювання в суспільстві мотивів “упослідженості” тієї чи іншої етнічної групи, “боротьби мов” і т.п. посилює відчуженість і може обертатися політичним розмежуванням і соціальними збуреннями.

У світлі сказаного очевидно є потреба у субдисципліні чи принаймні у науковому напрямі, який би спеціально вивчав взаємодію

мови, політики, етнічності. Такий напрям з'явився у 90-х роках минулого століття і дістав назву політичної лінгвістики. Російські дослідники Н.М. та Л.М. Мухарямови визначають політичну лінгвістику як субдисципліну на стику політики і лінгвістики, що досліджує мову політики (мовні аспекти відносин влади) і мовну політику (політико-правовий режим мовного життя суспільства). Її предметом виступає уся сукупність політико-мовних відносин, увесь спектр політичних вимірів мовного життя суспільства і мовних вимірів політики². Політична мова в її інтерпретації розглядається не лише як інструмент описання тих або інших політичних явищ, але й як чинник активного впливу на політичний процес шляхом формування ціннісних настанов і поведінських стереотипів. Сучасні уявлення про взаємодію політичної і мовної практик ґрунтуються на визнанні самоцінності пропонованих лінгвістикою методів дослідження мовної діяльності, насамперед методів контент-аналізу та дискурс-аналізу.

Як і багато інших нових субдисциплін, появою яких ознаменувався кінець ХХ ст., політична лінгвістика з'явилася не як спеціалізована галузь політології чи лінгвістики, а на міждисциплінарному стику, в ході інтеграції здобутків не лише цих двох галузей знання, але й напрацювань політичної філософії, політичної антропології, етнології, соціології, соціальної психології, культурології та інших суміжних галузей. Необхідність її виокремлення у відносно автономний науковий напрям на рубежі тисячоліть була продиктована кількома обставинами. По-перше, лінгвістична наука відчула своєрідну внутрішню потребу в тому, щоб збагатити власну теорію аналізом реального функціонування мовних систем. По-друге, в політичних науках відчутно виявився вакуум, пов'язаний не стільки з браком аналітичних розробок політичного мислення й політичної поведінки, скільки з явною недостатністю аналізу політичних дискурсів і текстів ЗМІ для моніторингу різних тенденцій у сфері суспільної свідомості. По-третє, тут мало місце своєрідне соціальне замовлення: дедалі більша схильність політиків до маніпулювання свідомістю диктує необхідність активного втручання мислячої частини суспільства у сферу політичних комунікацій. Новітні теорії впливу, які досліджують механізми варіативної інтерпретації дій-

сності в ході функціонування мовленнєвих систем, методи мовного впливу на аудиторію, здатні лише частково задовольнити потребу в науковому аналізі сучасних маніпулятивних технологій.

Чому ж нова субдисципліна, ледь виникнувши, за висновком Л. Мухарямової, переживає “певну інноваційну кризу”³³? Дефіцит визнання у спільноті політологів не зменшується, хоч уже є чимало спеціальних праць із цієї проблематики. Якоюсь мірою дається взнаки незадоволення політологів станом справ у “лінгвістичному мейнстрімі”. На пострадянському просторі все ще не усвідомлюється той тісний зв’язок мови й політики, який у західній традиції виражається категорією “політика мови” (politics of language). Англійською мовою досить легко передати відмінність між “політикою мови” (як особливим сегментом політичної сфери) і мовною політикою (language police) – як стратегією держави у мовній галузі. Ні українською, ні російською мовою передати цю відмінність неможливо – у нас одним терміном “політика” позначається те, для чого в англійській мові існує аж чотири поняття – politics (політична сфера), polity (політичний лад), policy (політичний курс), public policy (підконтрольна громадськості сфера політичного управління). Упередженість проти поняття “політика мови” тому й існує у слов’яномовному середовищі, що його важко відмежувати від спорідненого, але значно вужчого поняття “мовна політика”.

Тим часом, якщо всерйоз говорити про предмет політичної лінгвістики, то ним, власне і є “політика мови” – увесь спектр політико-мовних відносин, починаючи від мовного планування і кінчаючи свідомим маніпулюванням мовними формами у політичних цілях. Мова політики і політизація мови, політичний дискурс і ідеологічний процес, мова як інструмент гегемонії і мова як предмет політичних спекуляцій – перелік аналогічних концептів легко продовжити. А термінів типу “лінгвіцизм”, “лінгвоетатизм”, “мовний імперіалізм”, “лінгвіцид”, “лінгвістичний дирижи́зм” і їм подібних запущено у науковий обіг уже чимало.

Україна відчуває особливо гостру потребу у з’ясуванні ролі мови як об’єкта політики і ролі політики у мовному менеджменті. Болючі для країни проблеми подвійної ідентичності, “малоросійства”, двомовності мають своїм підґрунтям як історичну традицію,

так і мовне регулювання політичними засобами. У свій час горезвісне “нав’язування етнічності” у політиці правлячої партії зумовило домінування в Україні примордіалістського бачення етнічності – з фіксуванням групової належності людей до сталого культурного типу. І хоч засади примордіалізму в останні роки істотно розхитані конструктивістськими підходами і практикою мультикультуралізму, належність до певного етносу лишається головним критерієм групових інтересів і відповідних групових ініціатив. З принципового несприйняття мовно-культурної складності впливає на практиці підміна ідеї полікультурного соціуму суб’єктивними політичними побудовами на основі моноцентризму – чи то українського, чи то російського.

Чим пояснити сталість сприйняття етнічності крізь призму групової суб’єктності? Якоюсь мірою тяжінням політичних еліт до спрощених підходів у традиційно позитивістському дусі – з констатаціями типу “так історично склалося”. У такий спосіб легше відбувається адаптація складного етнокультурного контексту до масової свідомості – з наполегливим пошуком етнічного змісту національної ідеї, поділом націй на “корінні” й “некорінні”, антиколоніальними конотаціями тощо. Ідеал монокультурності настільки міцно заглиблений у пласти свідомості, що сприймається як відновлення справедливості, подолання впливу травмуючого історичного досвіду. Етнопартикулярні моделі у своєму крайньому вияві межують із ксенофобією, із сприйняттям росіян в Україні як “окупантів”. Одночасно відбувається ритуалізація “етнічної самобутності”, яка часто використовується демонстративно – як символ лояльності до влади.

На яких засадах має будуватися “політика мови”, щоб уникнути обох крайнощів – і надмірної політизації етнічності, і ущемлення глибоко закорінених у пласти свідомості етнічних почуттів? Теоретична і прикладна етнополітологія має безспірні досягнення у царині узгодження інтересів етнічних меншин із функціональними принципами сучасного громадянського суспільства і з діючими правовими нормами. Але фактом є і те, що вона доклала зусиль і до легітимації популярних у певних суспільних колах етноцентристських настанов. Їй так і не вдалося запропонувати дійові механізми

інтеграції кримських татар в українське суспільство, домогтися вправлення очевидних перекосів у законодавчому трактуванні “корінних народів”. Зрештою, вона зупинилася і на порозі досить вдало розпочатого дослідження багатоскладовості українського суспільства й вироблення відповідної політичної стратегії. Заплутаною до безмежності виявилася проблема переваг і вад двомовності.

Здається, що продуктивний шлях розв’язання цих і подібних проблем можливий саме в руслі політичної лінгвістики. Маючи яскраво виражений міждисциплінарний характер, вона здатна інтегрувати здобутки етнополітології, соціолінгвістики, етнолінгвістики, інтерлінгвістики, лінгвістики тексту, наративного аналізу, стилістики, риторики. Якщо у XIX ст. мовознавство виявляло особливо тісні зв’язки з філософією, психологією, біологією, то у XX ст. воно виявилось найбільш дотичним до політико-ідеологічної теорії і практики. Навіть у тому вигляді, в якому політична лінгвістика існує сьогодні, вона здатна своїми методами здійснювати всебічний аналіз мовних комунікацій. Осмислення мовного існування людини і її ідентифікаційних уподобань, теоретичне моделювання політичних дискурсів, аналіз особливостей політичної мови, вивчення вербальних і риторичних стратегій у політичній діяльності – це ще далеко не повний перелік можливостей, які відкриваються на шляху розвитку політичної лінгвістики.

Чим можна пояснити обережність політичної науки щодо освоєння лінгвістичних напрацювань? Якоюсь мірою тут діє природний страх перед своєрідною модою на міждисциплінарність: нові наукові напрями на наукових стиках проростають, як гриби після дощу. Існує природне побоювання, що внаслідок змішування різнорідних об’єктів дослідження міждисциплінарність може обернутися своєрідною недодисциплінарністю. Політологів не можуть не насторожувати спроби редукції дискурсу цілепокладання тільки до мовних його проявів, як і недостатня компетентність чисто лінгвістичного аналізу політичних текстів. Але головне тут, очевидно, у певному незбігу прикладних завдань політології мови і лінгвістики політики (політичної філології). Для політолога важливо насамперед з’ясувати природу і сутність мовної і “навколо мовної” політики як сфери політичних комунікацій. Для лінгвіста – проаналізувати політичний

дискурс як систему риторичних прийомів і як мистецтво, яке може бути спрямоване не лише на суспільне благо, але й на маніпулювання масовою свідомістю.

Утруднюють “рух назустріч” і різні техніки емпіричного дослідження, як і різні методи, застосовувані в політології та в лінгвістиці. Політологія фокусує увагу на аналізі політичного мислення політиків за даними притаманної їм специфічної мови, а також на моніторингу свідомості за політичними текстами; цікавить її також уся сфера політичної міфотворчості і мовного маніпулювання. Тому вона віддає перевагу методам контент-аналізу і методикам когнітивного картування. Лінгвістика разом із семіотикою тяжіють до проблем моделювання політичного дискурсу – виявлення механізмів народження політичних текстів, характеристик мовної поведінки політика, вербальних і риторичних стратегій, меж і прийомів метафоризації. Тому їх особливо приваблюють методи дискурс-аналізу.

Якщо така неузгодженість прикладних цілей справді існує, то долати її варто за рахунок включення у сферу політичної лінгвістики напрацьовань сучасної етнополітології. Адже саме етнополітологія перебуває в епіцентрі міждисциплінарних досліджень, спрямованих на виявлення атрибутів і соціокультурних смислів етнічності і мови, як і механізмів взаємодії етносів та влади. Вона здатна дати політичній лінгвістиці відправну систему координат для аналізу мовних прав людини, мовної взаємодії, етнічної й національної ідентичності, етнолінгвістичного сепаратизму і багатьох інших проблем, що стосуються політико-правових аспектів регулювання мовної сфери. Мовний дискурс, пошук політики у мові і мови у політиці – це прерогатива саме цієї галузі знання, а базова в етнополітології категорія ідентичності виступає водночас одним з центральних аспектів теорії дискурсу. Ніяка інша наукова дисципліна, крім, можливо, соціолінгвістики, не має такого ресурсу впливу на мовні процеси, як етнополітологія. Якщо в Україні буде нарешті своя політична лінгвістика (а в країнах Заходу і в Росії вона вже дістала науковий статус), то вона відразу ж ділитиме своє предметне поле з етнополітологією. Неможливо переоцінити її значення для визначення пріоритетів у такій складній і дражливій сфері, якою є задоволення мовно-культурних потреб національних меншин і етнічних груп.

З другого боку, політична лінгвістика, що вже має власний арсенал засобів аналізу політико-мовних явищ, вкрай потрібна саме етнополітології. Адже остання є однією з небагатьох наук, в яких сутнісне наповнення основоположних термінів – нація, націоналізм, національна ідея – є не просто розмитим, але й таким, що допускає протилежні трактування.

Для чіткого визначення предметного поля політичної лінгвістики важливо мати на увазі той факт, що мовна політика ніде в світі не є “чистою інженерією” – вона входить своїм корінням у світ ментальностей, ідентичностей і тому не є мотивованою лише відносинами влади і власності. З другого боку, відкриваючи тим чи іншим політичним силам доступ до позицій престижу і впливу, до ресурсів (у тому числі символічних), вона сама є чинником активного впливу на ідентифікаційний простір. Тому політична лінгвістика може активно розвиватися лише за умови, що в полі її зору постійно перебуватимуть не лише суто мовні проблеми, але й далеко ширші за своїм соціальним наповненням проблеми етнічності й національної ідентичності. Вона відстоїть своє право на існування лише у тому разі, якщо рівною мірою досліджуватиметься і вплив мови на політику, і вплив політики на мову та всю етнічну сферу.

Значення політичної лінгвістики для системи політичних наук полягає у прокладенні шляхів для застосування у цій системі семіотичного пізнавального інструментарію. Вона заповнює лакуну, яка утворилася внаслідок відсутності у політології методів дослідження дотичних до політики дискурсів – дискурсу ціледосягнення, дискурсу політико-мовного спілкування, аналізу політичних текстів тощо. Не варто бачити в політичній лінгвістиці панацею, але й можливості знаходження компромісів у руслі пропонованих нею підходів ігнорувати не слід.

Очевидно, що метод дискурс-аналізу цілком придатний для характеристики впливу ідеологічних схем і політичних технологій на взаємодію культур і мовне спілкування. Суцільний аналіз політичних текстів може виявитися вдячним дослідницьким полем для виявлення механізмів використання мови як знаряддя боротьби за владу і статус. А розгляд конфліктів крізь призму ідентифікаційних криз (викликаних поміж іншим неспроможністю дискурсів викону-

вати консолідуючу функцію), здатен істотно збагатити сучасну конфліктологію.

Не меншою мірою очевидні можливості політичної лінгвістики у розвінчанні модних і досі пошуків якоїсь трансцендентної “історичної правди”. Підхід до історичних джерел як до текстів, створених живими людьми зі своїми суб’єктивними уявленнями про дійсність, може наблизити сучасного соціогуманітарія до усвідомлення: реконструкція “об’єктивної” історії неможлива в принципі. По суті, історик досліджує не суму фактів, а суму різних словесних інтерпретацій цих фактів. І чим більш розколотою є історична свідомість, тим проблематичнішим є наближення до істини.

Можна з упевненістю твердити, що у загальносвітовому контексті політико-лінгвістичний аналіз своє місце в системі лінгвістичних наук уже визначив. Зустрічний рух з боку політології йде важче, але у багатьох країнах цей “шлях назустріч” пройдений. Україна відстає, і це відставання уже гальмує осмислення складних процесів, що відбуваються на полі перетину політики, культури й мови. Недосить активне втручання політологів у сферу політико-мовної взаємодії сприяє збереженню “монополії на істину” в руках тієї частини мовознавців, яка подає складний процес культурної взаємодії української і російської етнічних спільнот в Україні у категоріях “боротьби мов”. Взаємовідносини мови й політики в Україні виявляються при цьому не стільки предметом наукового осмислення, скільки полем для зведення рахунків з “колоніальним минулим”. Проблеми культурної ідентичності, які у світовій соціогуманітаристиці становлять фокус людинознавчих досліджень, в Україні поки що перебувають на маргінесі наукового знання.

Чи з’явиться в українському суспільстві найближчим часом попит на політичну лінгвістику і які є можливості його задоволення? На наш погляд, цей попит перебуватиме у прямій залежності від темпів формування громадянського суспільства і системи зворотного зв’язку між владою і соціумом. Суспільство має бути зацікавленим у дослідженнях стану політичної мови, щоб заблокувати або принаймні зменшити до мінімуму можливості політичного маніпулювання. З другого боку, воно не може бути байдужим до “мовних ігор”, що поляризують соціум, бо градус цієї поляризації вже й так

“зашкалює”. Інша річ, чи готове суспільство, розігрите політичними пристрастями, до адекватного сприйняття висновків науки? Адже в ньому завжди є великий процент людей, з тих чи інших (найчастіше ідеологічних) причин зацікавлених у псевдонауці й міфотворенні.

Залишається сподіватися на те, що суспільство невдовзі усвідомить безперспективність протистояння і необхідність конструктивної взаємодії. А держава повернеться обличчям до наук про суспільство і фінансуватиме не лише оплату праці, але й створення наукової інфраструктури – банків даних, електронних бібліотек, масштабних соціологічних досліджень, повноцінне інформаційне й технічне забезпечення наукових розробок. У міру того, як на цій основі формуватиметься висока культура комунікацій, діалогу і полілогу, виникатиме нове розуміння солідарності і соціальної взаємодії. У таких умовах політична лінгвістика не тільки здобуде права громадянства, але й виявиться “затребуваною” кожною із взаємодіючих політичних сил. У всякому разі, вже сьогодні очевидно, що чітка артикуляція їхніх позицій прямо залежить від культури суспільного діалогу і оволодіння методами діалогічної етики. Суспільство має бути кровно заінтересоване у тому, щоб сфера мовно-культурних відносин перестала бути ареною політичних спекуляцій.

¹ *Курас І.Ф.* Етнополітологія: перші кроки становлення. – К., 2004. – С.411–412.

² *Мухарямов Н.М., Мухарямова Л.М.* Политическая лингвистика как научная дисциплина // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 44 – 45.

³ *Мухарямова Л.М.* Политическая лингвистика: становление понятийного аппарата // Вестник Московского университета. – Серия 12. Политические науки. – 2004. – №3. – С.27.